

«ХОТИЛОСЯ БУТИ В ЧЕРНІГОВІ»

(Чернігівщина в житті та творчості М. Могилянського)

У грудні 1998 р. виповнюється 125-та річниця від дня народження Михайла Могилянського. Ця, без сумніву, видатна дата зайвий раз примушує задуматися над несправедливістю долі, адже непересічна, різнобічно обдарована, заангажована у численних заходах українського національного руху постать опинилася на маргінесі нашої історії та культури. Щоправда, так було не завжди. У вітальному листі редакції журналу «Нова громада» з нагоди 50-річчя М. Могилянського підкреслювалося: «Оглядаючись на пройдений Вами шлях піввікового життя та придивляючись до тієї колосальної неоцінимої праці на користь українського слова, що Ви її невпинно переводили (редакція. — Автори), не може не висловити Вам своєї глибокої пошани та здивування перед незломною силою Вашої вічномолодої душі, що весь час поривала Вас до тієї висококорисної роботи».¹ Цілком ймовірно, що автори адреси — О. Варава та Гр. Косинка — не просто віддали данину традиційному вшануванню ювіляра, а відзначили його реальні заслуги перед громадсько-культурним життям України.

Упродовж наступних десятиріч ім'я героя цієї розвідки було практично вилучене із наукового, літературного обігу, публіцистики, а якщо де-не-де і спливало, то лише з негативними оцінками. Його унікальна творча спадщина не досліджувалася. Не дивно, що автори першої наукової біографії М. Могилянського відзначили: «Його внесок у суспільно-політичний рух, у розвиток літератури, популяризацію творчості великих українських письменників, науково-дослідницьку діяльність АН УРСР — настільки значний, що в одному нарисі всебічно висвітлити його важко».² На жаль, і до цього часу рукописи Могилянського — мемуари, художні твори, рецензії, наукові праці, листи — розкидані по різних бібліотеках та архівосховищах, як слід не вивчені. Потребують аналізу і, очевидно, передруку і численні опубліковані праці, з огляду на те, що виходили вони в пресі та періодиці Росії та України ще дореволюційної доби та в перші роки радянської влади, а відтак, фактично не доступні для читацького загалу.

Звичайно, було б невірно твердити, що особа та доробок М. Могилянського повністю опинилися поза увагою наших сучасників. Це зовсім не так. В. Шевчук, привертаючи погляд громадськості до «забутої письменницької родини», писав: «Творчість усіх трьох Могилянських — три сторінки нашої літератури. Вони припилені, пожовклі від часу, папір на них обпалений, але текст, що проступає з того ветхого паперу, несе нам істини хвилюючі».³ Н. Шумило підготувала до друку роман М. Могилянського «Честь». Він з'явився на сторінках журналу «Вітчизна» на початку 1990 р. із ґрунтовною передмовою дослідниці.⁴ Того ж таки року науковці опублікували повний текст спогадів М. Могилянського про М. Коцюбинського.⁵ Нарешті, трохи пізніше, російський історик А. Сергєєв вмістив в історичному альманасі «Минувшее» цікавий фрагмент із неоприлюднених мемуарів Могилянського — «замальовку» про кабаре «Бродячая собака», додавши до нього змістовне повідомлення про особу автора та його зв'язки із петербурзькою богемою.⁶ Це, здається, і все із спадщини письменника, журналіста, громадського діяча, що з'явилося останнім часом в українських та російських виданнях.

Сподіваємося, що ювілей збудить нову хвилю інтересу до життєвого шляху та творчості нашого видатного — не побоїмося цього слова земляка.

У пропонованому увазі читачів нарисі автори прагнули показати саме чернігівські «сторінки» життя Могилянського, але з огляду на те, що обставини його біографії майже невідомі широкому загалу, вважаємо за доцільне подати бодай стислу довідку про ювіляра.

Михайло Михайлович народився 22 листопада (4 грудня за н. с.) 1873 р. у Чернігові в родині заступника голови окружного суду. По закінченні місцевої гімназії навчався в Петербурзькому університеті на юридичному факультеті, брав участь у революційному русі — спочатку був членом марксистських гуртків, потім вступив до кадетської партії.⁷ Життєві стежки Могилянського пролягли по багатьох місцях: з 1895 р. родина Могилянського переїздить до столиці Російської імперії, на початку 900-х рр. Могилянський жив і працював у Черігові, потім знову — Петербург, Городня, Чернігів, Київ. Про свою роботу він писав так: «На життя заробляв журналістикою, працею присяжного повіреного, потім службою».⁸ Журналістом Михайло Михайлович був, як-то кажуть, від Бога. Цей його хист незаперечно виявляють десятки статей, розкиданих по численних періодичних виданнях. Автори даного нарису ще не раз будуть цитувати із публіцистичного доробку свого героя. Присяжним повіреним (адвокатом) Могилянський працював у Чернігові та Петербурзі. У листопаді 1913 р. його обрали на посаду мирового судді Городнянського повіту, але обіймав він її недовго. У червні наступного року у зв'язку із ув'язненням у Петербурзі, яке мусив відбувати разом з іншими столичними юристами за виступ на захист М. Бейліса, із суддів був увільнений. У червні 1917 р. повернувся до Городні на цю ж посаду, а вже в серпні Могилянського призначають товаришем (заступником) голови Чернігівського окружного суду.⁹ В подальшому він не працював у адміністративних органах. У роки війни Могилянський заробляв на прожиття собі та родині працею в Бюро по розподілу металів Військово-Промислового комітету, хоча й скаржився на низький заробіток — 200 крб.¹⁰

У 20—30-х рр. М. Могилянський плідно працював на ниві українського відродження. На особливу увагу заслугоує його діяльність на чолі комісії по створенню «Біографічного словника діячів України». Як відомо, спільне зібрання ВУАН від 23 січня 1929 р. ухвалило, що у словнику «мусять міститися біографії діячів, починаючи від найдавніших часів життя українського народу аж до нашого часу»,¹¹ і М. Могилянський, згуртувавши навколо себе невеличкий колектив дослідників, які до того ж працювали безплатно, заходився добирати прізвища на літеру «А». Чільною постаттю першого тому словника мав стати В. Антонович.¹² Зауважимо, що, перебуваючи на цій посаді, Могилянський підтримував тісні стосунки з Чернігівщиною. Так, губернський історичний архів планував надіслати до комісії комплект «Земского сборника» за всі роки його виходу в світ.¹³ На основі цих та інших джерел її керівником було підготовлено біографії І. Г. Рашевського, О. О. Бакуринського, П. М. Могилянського, членів родини Карачевських-Вовків.¹⁴

Поки що немає ґрунтового дослідження художньої спадщини нашого земляка, і нам важко судити про нього як письменника в цілому. Але, прочитавши роман «Честь» та новелу «Вбивство», котра свого часу викликала справжню бурю на «ідеологічному фронті», ми вважаємо, що автор цих творів мав справжній талант, не боявся йти проти течії. Його творчість менше всього вписувалася в річище соціалістичного реалізму, і рано чи пізно, попри навіть вельми сумнівне, з точки зору радянської влади, минуле письменника, могла накликати на його голову лихо. Що, зрештою, й трапилось.

На нашу думку, новела «Вбивство» — це своєрідна, гостра до болю, реакція на повернення М. Грушевського до Радянської України. Про це свідчать і час, коли з'явилося друком оповідання, і зміст його, а особливо, характеристика «кумира» — «Він старший за мене років на п'ятнадцять, і в моїх дружніх почуттях завжди був пієтет сина до батька... Я вклонявся його блискучим талантам, я покладав горді надії на його європейське ім'я, я створив собі з нього національного героя, що мусів перед цілим світом піднести справу нашого пригнобленого й скривдженого народу... Моя дружня відданість не знала меж та перешкод — в огонь і воду я б пішов за нього, бо в ньому були для мене верхів'я наших національних осягнень, вузли та вихідні пункти всього нашого майбутнього. Забувши стару заповідь, я сотворив собі кумира...»¹⁵

Достеменно відомо, що автор цитованих рядків добре знав і поважав Грушевського. У його листі до І. Шрага від 9 січня 1917 р. знаходимо наступне зізнання: «Свят наче не було, бо вільних було 2 дні... я мусів украсти ще один (24-го), щоб поїхати до Москви: хотілося побачити Михайла Сергійовича, якого так давно не бачив».¹⁶

Як би з позицій сьогодення ми не ставилися до кроку «Великого українця», давайте погодимося, що й Михайло Михайлович мав повне право оцінити його по-своєму, тим паче, що в новелі з достатньою психологічною глибиною вмотивовано поведінку головного героя. З іншого боку, «Вбивство» — це художній твір, без жодного відомого імені. Незважаючи на все, на голову М. Могілянського впало чимало кар з арсеналу, що вживався у середині 20-х років. Н. Шумило, детально проаналізувавши реакцію «вульгарно-соціологічної критики» і українського партійного керівництва, вважає, що галас навколо новели «Вбивство» став на заваді письменницькій кар'єрі Могілянського.¹⁷ У 30-ті роки його плідна діяльність не лише в царині красного письменства, але й на науковій ниві, була обірвана брутально і нещадно. Не уникнув Михайло Михайлович необґрунтованих нападок, цькування, пережив арешт всіх трьох дітей, хворобу і смерть доньки Ладі і сина Дмитра.¹⁸ Останні місяці життя йому судилося провести в Красноярському краї, де він і помер 22 березня 1942 року.¹⁹

Такими були основні, на нашу думку, віхи життєвого шляху героя даного нарису.

При аналізі найважливіших і відомих авторам фактів громадсько-політичної діяльності М. Могілянського кидаються у вічі властиві цій людині поміркованість, толерантність, здатність до компромісу. Так, у листі до І. Шрага, датованому 15 червня 1917 р., він, щоправда, досить делікатно висловив своє несхвалення позиції Центральної Ради.* «Як ставитеся Ви, Ілля Людвиговичу, до київських подій? Мушу признатись, що, вони мене не зовсім задовольняють... Єсть якийсь неприємний елемент. Щодо мене, я б так не загостряв відносини. Ну та взагалі Раді відніше...»²⁰

Проте ця помітна, як нам здається, обережність досить часто відступала, і Могілянський наважувався на рішучі заходи для відстоювання тих позицій, які вважав вірними. Особливо яскраво ця риса вдачі Михайла Михайловича виявилася при розриві з партією кадетів, котрий стався у травні 1917 р., після того, як на партійному з'їзді ніхто не підтримав пропозицію Могілянського щодо схвалення національно-територіальної автономії України.²¹ Очевидно, що такий крок не легко дався Могілянському, бо з членами партії народної свободи його пов'язували і спільні ідеали, і роки напруженої роботи. Але й поступитися своїми переконаннями він теж не міг, адже ще у 1906 р. писав: «Та постановка автономного і національного питання, яку ми відстоюємо, не допускає навіть альтернативного вибору — «автономія» чи «демокра-

тія», бо «автономія» відстоюється в ім'я «демократії».²² Листи до І. Шрага дають уявлення, як Михайло Михайлович переживав цю ситуацію. Так, у листі від 25 травня 1917 р. він сповіщає про вихід з партії і надсилає відповідні документи, а в кореспонденції від 5 липня знову звертається до теми, котра хвилює: «Кадети зробили, мабуть, вже останні кроки до самовбійства. Гадаю, що на Україні вони більше не існуватимуть. Мені здається, що й Сац, і Свічин** тепер мусять вийти з кадетів до союзу автономістів-федералістів».²³

Певна запальність у відстоюванні своїх поглядів, посилена творчою вдачею М. Могилянського, подекуди робила його позицію щодо актуальних явищ суспільно-політичного життя суперечливою, часто двоїстою, вразливою для критики. Але з тим більшою заповзятливістю він її відстоював, не боячись залишитися поза гуртом однодумців, вступити в конфлікт із найближчим оточенням. У цьому контексті викликає цікавість невеличка за обсягом—декілька сторінок — брошура Могилянського «Шевченкові роковини 1916 року», писана у Петрограді, а видрукувана чернігівською земською друкарнею. Це роздуми про долю українського народу, викликані і Шевченковим святом, і спогадами про перебування автора у Галичині, і війною. Проте увагу, в першу чергу, привертає суперечливість його суджень. З одного боку, зрозуміле: «Як би не краяли державні межі тіло української національності, національна свідомість «твердо стоятиме на ґрунті єдності...», з іншого, цілком тверезі побоювання: «Коли б у велетнській боротьбі народів перемогли германці, зруйновано було б усе те, чого світова демократія досягла в останній вік», і, нарешті, досить несподіване твердження, що «Росія, як ціле, бореться за волю, за демократичний державний лад та права людини й громадянина».²⁴ Такі висновки можна пояснити і російським патріотизмом Могилянського (зрештою, йшла війна), і наявністю воєнної цензури, але й притаманною цій людині здатністю досить легко поєднувати протилежні речі — відданість українській справі з переконанням (знати б, наскільки щирим!) у демократичності самодержавного режиму.

Можливо, що це пояснювалося ще й тим, що Михайло Михайлович, як і чимало його сучасників, був людиною двох культур. Його виховували в родині, гімназії, специфічному оточенні чернігівських чиновників як російського інтелігента. Навчання у столичному університеті зміцнили такі настрої. Писати молодий автор розпочав російською мовою, роки журналістської діяльності зробили його своїм у колах петербурзьких літераторів, акторів, художників. Скажімо, як постійний і бажаний відвідувач кабаре «Бродячая собака», Могилянський міг спілкуватися з А. Ахматовою, М. Гумільовим, В. Маяковським, О. Мандельштамом, Г. Нарбутом, С. Городецьким, Ф. Сологубом.²⁵ Разом з тим при читанні його спогадів про цей час вражає деталь: поруч із відомими, легендарними вже тоді іменами Михайло Михайлович не забув відмітити, що директор кабаре Б. Пронін — чернігівець, згадати про гостини у останнього ще одного земляка — присяжного повіреного О. Саца.²⁶ Здається, які неспівставні величини, але в пам'яті автора споминів, очевидно, все, що пов'язано з батьківщиною, набувало сакрального значення.

Отож і витоки українства Могилянського (не поверхових українофільських настроїв, чим грішили час від часу майже всі вихідці з Малоросії, що домоглися певного становища у столиці, а саме свідомої української позиції), попри його етнічне походження і цілу низку інших факторів, треба шукати, на нашу думку, насамперед, в чернігівському оточенні, спілкуванні, впливах, знайомствах — постійних і тісних зв'язках з рідним краєм. Та й сам журналіст і літератор залишив чимало свідчень — спогадів, роздумів, листів, котрі є надійною основою для

подібних висновків. У дитинстві — це були пісні і казки няні, народна стихія, український театр, зрештою, празьке видання «Кобзаря», яке зберігалося в потайній батьківській шафі і було прочитане маленьким Мишком «в 10—11 років від першої і до останньої сторінки».²⁷ У подальшому з'явився інтерес до праць М. Драгоманова, що друкувалися в Галичині. Могілянський-гімназист передплачував один час навіть газету «Народ» для українського відділу нелегальної бібліотеки, котрою користувалися його однокласники та дехто з семінаристів.²⁸ З літа 1899 р., коли «політика» аж на 5 років «прив'язала» Могілянського до Чернігова,²⁹ він потрапив в оточення поступових українців. Можна без будь-якого перебільшення твердити, що особливо значний вплив на нього справив І. Шраг. І через багато років письменник не забув про нього, відтворивши у вже згаданому романі «Честь» образ «старого присяжного повіреного, патріарха чернігівської інтелігенції», «батька, як його іменували в українських колах», котрий охоче давав допитливим юнакам «українські книжки галицького видання», при потребі міг допомогти і рекомендаційним листом до голови земської управи.³⁰ У стислих, але сповнених душевного тепла і вдячності рядках не можна не впізнати Іллю Людвиговича. Особливу повагу до нього засвідчують і листи М. Могілянського, 25 з яких зберігаються в особистому архіві І. Шрага у фондах Чернігівського історичного музею. Попри безсумнівні симпатії, цих двох людей міцно пов'язували і спільні фахові та політичні інтереси, і ділові стосунки. У 1908 р. Михайло Могілянський став захисником Шрага — тоді опального посла І Державної Думи, який за підписанням Виборзької відозви мусив зазнати покарання — тюремне ув'язнення за місцем проживання. Витягти із в'язниці свого підзахисного Могілянський не зміг, але зусиль витратив чимало. Листи, датовані 1917 р., стосуються більш приємних речей — окрім вже згадуваних сюжетів, знаходимо в них чимало інформації про участь автора у громадсько-політичному житті губернії. Так, у квітні 1917 р. він прохав Іллю Людвиговича: «Запишіть мене до Чернігівської «Просвіти» членом, напишіть, скільки членська плата, я Вам надішлю. Хоч сим зв'яжуся з Черніговом».³¹ У червні цього ж року вже з Городні він повідомляв, що може прочитати у Чернігові лекції: «Одну російську, другу українську. Перша «Народоправство, право и обязанности гражданина», друга «Великий український письменник Іван Франко (особисті спомини і спроби характеристики)». Української лекції доход можна назначити пополам: на Чернігівську «Просвіту» і на національний фонд».³² У липневих листах сповіщається, що зусиллями Могілянського у Городні засновано відділення Українського союзу автономістів-федералістів. «Постановили приймати членами представників усіх партій, що признають вимоги національно-територіальної автономії України та загального виборчого права»,³³ та про перебування у Тупичеві на волосних зборах, від яких zostалися «вражіння гарні».³⁴ У вересні 1917 р. Могілянський працював у городняській «Просвіті», був обраний «гласним у Яриловичі та Тупичівські волосні земства».³⁵ Водночас у цитованих листах надibuємо на свідчення і про чисто людське ставлення до адресата. Так, Михайло Михайлович хотів особисто привітати Іллю Людвиговича з днем народження, «зробив так, що дні 19—22 вільні, але за коні до Чернігова менш 30 крб. не беруть (се б за туди і взад — 60 крб.)», і поїздка не відбулася.³⁶

У цьому контексті не можна не згадати і некролог, який М. Могілянський присвятив пам'яті І. Шрага. У ньому підкреслюються ті риси, котрі, очевидно, були особливо дорогі його молодшому другові: «Палкий і послідовний український патріот у кращому значенні слова І. Л. завжди відстоював необхідність викладання в початковій школі рідною мовою».³⁷ Ймовірно, що однакове ставлення до української мови, куль-

тури, долі народу і зблизило двох земляків, що належали до різних поколінь.

З-поміж інших відомих представників чернігівської української громади М. Могилянський відзначив Володимира Самійленка, з котрим вперше зустрівся «влітку 1894 р. в Чернігові у Грінченка». «Одбувалися тоді в Чернігові тимчасові педагогічні курси для земських учителів під керуванням відомого московського педагога Д. Тихомірова», — дізнаємося із споминів Михайла Михайловича, оприлюднених у 1926 р. «Курси чимало оживили бідне культурне життя провінційального закутка, були справжнім інтелегентським святом. Ціла армія робітників народної освіти притягала до себе увагу всіх живіших представників різних революційних течій. Щодня поза годинами курсової праці відбувалися збори різних революційних гуртків... з участю курсантів, на яких намагалися вплинути... Невеличка українська громада теж вела відповідну працю серед курсового учительства». Коли втомлювалися від розмов, любили слухати сатиричні вірші В. Самійленка. «Особливий успіх завжди мало відоме «Ельдорадо»... Декламував Самійленко зразково: просто, без тіні пафосу, не посміхаючись жодною рисочкою обличчя навіть тоді, коли всі навкруги весело реготали». ³⁸ Ці спогади, крім цікавих штрихів до біографії видатного українського поета, цінні ще й тим, що засвідчують: М. Могилянський прилучився до українського руху ще юнаком і відбулося це саме в Чернігові. У нещодавно оприлюднених його спогадах про Михайла Коцюбинського автор писав про Чернігів як місто, де на початку 20-го століття мешкало «немало людей високої культури», була непогана громадська бібліотека, вирувало «пожвавлене, як на ті часи, громадське життя». ³⁹ Не остане місце в колі зацікавлень поступової чернігівської інтелігенції посідало й українське питання. Щоправда, через багато років Могилянський дещо скептично оцінював наслідки національного руху: «Кожну участь в тій чи іншій українській акції вважав М/ихайло/ М/ихайлович/ (мова йде про Коцюбинського — Автори) своїм обов'язком; цим, до речі, пояснюється і його співробітництво в «Раді», з убогої провінціалщини якої вболівав, але ж вона була довго одним органом українського слова на російській Україні, як же міг він не допомогти тому «Слову». З тієї ж причини багато сил віддав роботі в зовсім убогій чернігівській «Просвіті», від чого його звільнило адміністративне свавільство губернатора...». ⁴⁰

З вершини сьогодення, звичайно, ні газета «Рада», ні «Просвіта» не видаються такими вже занадто вбогими, та й зусилля українських діячів не виглядають марними, але не треба забувати, що мемуари укладалися на початку 40-х років — у далеко не кращі для української культури часи. Крім вище цитовані рядки проступає не зневага, а біль. Очевидно, саме в такому стані — розпачі — перебувала тоді засмучена душа Михайла Михайловича Могилянського. Водночас привертає увагу ще один момент: у споминах про М. Коцюбинського — одного з небагатьох українських письменників, про кого в ті роки ще дозволялося щось «пригадувати» — Могилянський посмів написати і про низку інших постатей, створивши відчуття повнокровного життя.

Цілком очевидно, що на початку ХХ ст. його погляди і, відповідно, діяльність не мали такого песимістичного забарвлення. Він вірив у можливість реформування віджилого ладу, покладав надії на перспективи, котрі відкривали Маніфест 17 жовтня, Закон про вибори до законодавчого органу, зрештою, й сама Державна Дума Росії. Перебравшись у 1906 р. до Петербурга, Могилянський не порвав зв'язків ні з Україною, ні з Черніговом. У національних колах він швидко здобув собі визнання нарівні з провідними діячами столичного гуртка українців — М. Славинським, О. Русовим, Хв. Вовком, П. Стебницьким, Д. Дорошенком, О. Лотоцьким. ⁴¹ Саме вони при активному співробітництві М. Грушев-

ського приступили у 1906 р. до видання журналу «Украинский вестник», котрий мав пропагувати українську справу в цілому і водночас висвітлювати конкретну діяльність парламентської фракції у I Державній Думі. Михайло Михайлович підготував для часопису декілька статей, більшість яких торкалася найболючішої тогочасної проблеми: становища та виступів селянства. У виборі теми він не був оригінальним. С. Єфремов підмітив, що письменство нового покоління «інтереси селянської людності поставило було своїм каменем наріжним».⁴² Але Могілянський не просто описував та вболівав, як юрист, журналіст, зрештою, громадський діяч з яскраво вираженою національною орієнтацією, він прагнув знайти відповідь на питання: де вихід із скрутного становища.

Цікаво, що «вестниковские» статті на аграрні теми значною мірою написані на чернігівських матеріалах. У першій з них, зокрема, йдеться про реакцію селянства на закон про вибори до Думи та деякі інші новації, пов'язані з подіями першої російської революції. Автор не приховує, що враження, почерпнуті від спілкування з селянською громадою вельми суперечливі. З одного боку, на засіданні економічної ради при повітовій, (ймовірно, Чернігівській), земській управі були ухвалені резолюції, котрі мало чим відрізнялися від програми кадетської партії. «Самі ж селяни, — із задоволенням констатує Могілянський, — не виставили на перший план питання про землю, а потребували, щоби першим пунктом резолюцій була вимога загального громадського рівноправ'я і знищення станів».⁴³ З іншого, він акцентує увагу на негативних сторонах селянських настроїв, серед яких нездатність консолідувати свої сили — так званий «волосний сепаратизм» — прагнення бачити обраними лише представників своєї волості, що привело до того, що від Чернігівського повіту так нікого й не обрали, забалотувавши навіть відомого земського діяча В. М. Хижнякова.⁴⁴ Могілянський не міг не відмітити також недовіру селянства — «станову зневагу» у ставленні до інтелігенції, характерне для землеробів «вельми примітивне і вкрай спрощене уявлення про політичну боротьбу і роботу в Думі».⁴⁵

Наступні статті вводять нас у світ селянських «бунтів» — таких характерних для Чернігівської губернії доби першої російської революції, — причини, численні ексцеси та сумнівні наслідки котрих повною мірою виявилися у ході так званих «аграрних процесів». М. Могілянський знав про ці речі не з чужих слів, він був захисником на судовому розгляді, що відбувся у червні 1906 р. у Чернігові, глибоко цікавився ходом «Глухівського процесу». На останньому суду були піддані селяни декількох губерній Росії, в тому числі й Чернігівської, що вчинили напад на маєток Терещенка у лютому 1906 р. в хуторі Михайлівському, у першому випадку — перед судом постали селяни сіл Бігач та Локнисте. В обох публікаціях констатується, що «село опустилося до останнього ступеня спустошення і зубожіння»,⁴⁶ і, зрештою, цей фактор є головним у поясненні причин виступів. «В цілому картина народного спустошення достатньо відома і статистичні дані про села Бігач і Локнисте, на жаль, нічого надзвичайного собою не являють».⁴⁷

Уважний спостерігач — Могілянський — не міг не помітити, що «пропаганда», якої, мов вогню, «боялися чини поліції і місцева бюрократія, взагалі справляла на селян «добродійний вплив», бо, дякуючи їй, зменшувалася кількість безглузвих руйнувань, зайвих жорстокостей тощо».⁴⁸ Хоча й таких проявів народного гніву не бракувало. Особливо яскраво вони виявилися у ході «погрому Михайлівського хутора». Тут «питання про розподіл не виникало, з'явився своєрідний спосіб експропріації — «бити й палити, тоді пани сами подадуться»,⁴⁹ — фіксує Могілянський. Зрозуміло, що автор не схвалював таких вчинків, але ще більше обурювала його «вакханалія знущання і адміністративної сва-

волі», — за допомогою яких, саркастично резюмує журналіст, — «селянам прищеплювалась повага до закону і священної власності».⁵⁰

Засобом суттєвого послаблення конфронтації на селі Могилянський твердо вважав реформи, на які тоді великі сподівання покладала вся поступова інтелігенція. Навіть частина селян поділяла їхню віру у можливість Державної Думи розв'язати наболілу проблему. Не випадково ж Михайло Михайлович наголосив на враженні, яке дістав на «Локністинському процесі» — «У всіх співбесідників ми констатували палку віру в Державну Думу, котра стала осередком світлих надій».⁵¹

Аграрні статті нашого земляка демонструють його щире вболівання про долю селянства взагалі і чернігівського зокрема, а надії на благотворні результати цивілізованих, економічно і юридично грамотних реформ і тепер не полишають українське громадянство.

Життєвий шлях М. Могилянського був далеко не простим, сповненим труднощів і навіть крайнощів, насиченим складними проблемами. І все ж у ньому можна виділити щось незмінне — українство Михайла Михайловича. Далося воно не просто, не від народження чи виховання. Сам він писав, очевидно, не виключаючи із загалу і себе: «У більшості випадків український інтелігент не виростає органічно у сприятливій родині і суспільній обстановці, а є продуктом самостійної, важкої і складної роботи совісті і теоретичної думки».⁵² Важливим чинником вироблення чіткої національної позиції стала й любов до Чернігівщини. На жаль, Могилянський не залишив (або, принаймні, вони невідомі авторам) розлогих спомінів про рідний край, як це зробив його молодший сучасник М. Ковалевський, але до останньої можливості намагався підтримувати зв'язки з батьківщиною. Чернігівські мотиви буквально пронизують його творчість. У кульмінаційний момент розвитку сюжету роману «Честь» виникає панорама «задніпровських лісів Чернігівщини, що розкрилась з Володимирської гірки».⁵³ За цією фразою стоїть сам автор з його довічною закоханістю у рідну землю.

Далеко не всі обставини біографії М. Могилянського з'ясовані та вивчені, а опрацювання його творчої і наукової спадщини вимагає зусиль колективу дослідників. Але справа вже зрушила з місця, і ми сподіваємося, що в недалекому майбутньому інтелектуальний доробок нашого земляка посяде почесне місце у скарбниці української громадсько-політичної думки та культури.

Джерела та література, примітки:

1. Національна бібліотека України ім. Вернадського, Інститут рукопису (далі — Інститут рукопису). — Ф. 131. — № 137.
2. Курас Г. М., Сарбей В. Г. Михайло Могилянський: «Ніколи в житті я не був націоналістом...» // Вісник Академії наук Української РСР. — 1990. — № 4. — С. 61.
3. Шевчук В. Могилянські: Забута письменницька родина України // Україна. — 1988. — № 27. — С. 9.
4. Шумило Н. «Життя людське — храм, а не морт!»: Про роман Михайла Могилянського // Вітчизна. — 1990. — № 1. — С. 86—91.
5. Могилянський М. М. «Чернігівський період» М. М. Коцюбинського. На підставі особистих спогадів. (Вступ, примітки і підготовка тексту Кураса Г. М., Сарбей В. Г.) // Слово і час. — 1990. — № 12. — С. 48—62.
6. Могилянський М. М. Кабаре «Бродячая собака»: Отрывки из повести о днях моей жизни / Публикация, А. Сергеева // Минувшее: Исторический альманах. — М. — СПб., 1993. — Вып. 12. — С. 168—188.
7. Курас Г. М., Сарбей В. Г. Назв. праця. — С. 57—59.
8. Інститут рукопису. — Ф. X. — № 5807. — Арк. 2.
9. Там само.
10. Чернігівський історичний музей ім. В. Тарновського (далі — ЧІМ). — Ал 59—130 / 603 — Арк. 5.

11. Інститут рукопису. — Ф. X. — № 5812.
12. Там само. — № 5813.
13. Там само. — № 5928.
14. Курас Г. М., Сарбей В. Г. Назв. праця. — С. 60.
15. Могилянський М. Вбивство // Червоний шлях: громадсько-політичний і літературно-науковий місячник. (Харків). — 1926. — № 1(34). — С. 53.
16. ЧИМ. — Ал $\frac{59-130}{603}$ — Арк. 10.
17. Шумило Н. Назв. праця. — С. 89.
18. Там само. — С. 91.
19. Курас Г. М., Сарбей В. Г. Назв. праця. — С. 61.
- * Мова йде, очевидно, про проголошення І Універсалу, котрий багато хто вважав розривом з Тимчасовим урядом Росії.
20. ЧИМ. — Ал $\frac{59-130}{603}$ — Арк. 29.
21. Курас Г. М., Сарбей В. Г. Назв. праця. — С. 59.
22. Могилянський М. Постановка вопроса об автономии // Украинский вестник. — 1906. — № 12. — С. 809.
- ** О. Сац, О. Свечин — відомі в Чернігові громадські діячі, добрі знайомі М. Могилянського.
23. Державний архів Чернігівської області (далі ДАЧО). — Ф. 1081. — Оп. 1. — Спр. 61. — Арк. 1—2.
24. Могилянський М. Шевченкови роковини 1916 року (26 лютого). Петроград, 1916. — Чернігів, 1916. — С. 3—5.
25. Могилянський М. Кабаре «Бродячая собака». — С. 172.
26. Там само. — С. 171, 182.
27. Могилянський М. В девяностые годы // Былое. — 1924. — № 23. — С. 135.
28. Там само. — С. 137.
29. Могилянський М. М. «Чернігівський період» М. М. Коцюбинського...». — С. 50.
30. Могилянський М. Честь // Вітчизна. — 1990. — № 1. — С. 111.
31. ЧИМ. — Ал $\frac{59-130}{603}$ — Арк. 25.
32. Там само. — Арк. 29—30.
33. ДАЧО. — Ф. 1081. — Оп. 1. — Спр. 61. — Арк. 2.
34. ЧИМ. — Ал $\frac{59-130}{603}$ — Арк. 23.
35. Там само. — Арк. 35.
36. Там само. — Арк. 23.
37. І. І. Шраг: Документа и матеріали. — Чернігів, 1997. — С. 155.
38. Могилянський Мих. В. Самійленко в 90-х рр. (Із спогадів) // В. Самійленко. Вибрані твори (з попереднім словом, примітками і за редакцією Ол. Дорошкевича) — К.: Книгоспілка, 1926. — С. 247—248.
39. Могилянський М. М. «Чернігівський період» М. М. Коцюбинського...». — С. 50.
40. Там само. — С. 54.
41. Міяковський В. Недруковане й забуте: Громадські рухи дев'ятнадцятого сторіччя. Новітня українська література // Джерела до новітньої історії України. — Нью-Йорк, 1984. — Т. 1. — С. 209.
42. Єфремов С. О. Літературно-критичні статті. — К., 1993. — С. 312.
43. Могилянський Мих. Из крестьянских настроений на Украине // Украинский вестник. — 1906. — № 2. — С. 110.
44. Там само. — С. 112.
45. Там само. — С. 113.
46. Могилянський Мих. Аграрные процессы на Украине // Украинский вестник. — 1906. — № 3. — С. 172.
47. Могилянський Мих. Еще об аграрных процессах на Украине // Украинский вестник. — 1906. — № 11. — С. 767.
48. Там само.
49. Могилянський Мих. Аграрные процессы на Украине. — С. 169.
50. Там само. — С. 174.
51. Могилянський Мих. Еще об аграрных процессах на Украине. — С. 769.
52. Могилянський М. М. О культурном творчестве // Украинская жизнь. — 1912. — С. 14.
53. Могилянський М. Честь. — С. 145.